

Het electoraat van het Vlaams Blok

De kiezers en hun opvattingen

P. Scheepers, J. Billiet en H. De Witte

1. Achtergrond

In het midden van de jaren tachtig meende Maolain (1987) nog dat de politieke oriëntatie van het Vlaams Blok primair volksnationalistisch was. Gijssels (1992) liet daarna evenwel zien dat deze ideologie, zoals die naar buiten wordt gebracht door het kader en de top van de partij, op een groot aantal punten beschouwd mag worden als extreem-rechts.¹ Dergelijke denkbepelden blijken evenwel slechts marginaal voor te komen onder het electoraat van deze partij: slechts zo'n 5 tot 10% van de VB-stemmers blijkt als rechts-extremist aangemerkt te kunnen worden (vgl. De Witte 1992; De Witte, Billiet & Scheepers 1994). Daaruit volgt dat een groot gedeelte van het VB-electoraat andere motieven heeft om op deze partij te stemmen.

Eerdere studies hebben opgeleverd dat ruim 50% van de VB-stemmers desgevraagd expliciet de migranten-problematiek noemt als motief om op deze partij te stemmen. Daarnaast noemt bijna 20% van de VB-stemmers teleurstelling in de politiek, bijna 12% noemt protest tegen de gevestigde politiek en ruim 8% noemt vernieuwing in de politiek als motief. En tenslotte speelt bij 4% van de VB-stemmers de communautaire kwestie als motief een rol om op VB te stemmen (Billiet, Swyngedouw & Carton 1992; Billiet & De Witte 1995).²

Daarnaast zijn er studies over het sociale profiel van het VB-electoraat (vgl. Swyngedouw, Billiet & Carton 1992). Binnen dit electoraat zijn zeer uiteenlopende sociale categorieën te vinden. Zo bleken laag opgeleide mensen maar ook mensen die een hogere technische opleiding hadden genoten, jongeren, onkerkelijken en handarbeiders een grotere kans te hebben om op VB te stemmen.

2. Vraagstelling

Deze bevindingen zijn voortgekomen uit exploratieve studies.³ In deze bijdrage kiezen we voor een theorie-toetsende opzet. We zullen trachten om de politieke voorkeur voor extreem-rechts van de genoemde sociale categorieën te verklaren aan de hand van de genoemde en andere politieke opvattingen. De centrale vraag

is: *op grond van welke (politieke) opvattingen hebben bepaalde sociale categorieën een grotere kans om op VB te stemmen?*

Ter beantwoording van deze vraag zullen we eerdere theoretische inzichten trachten te expliciteren om daaruit hypothesen te destilleren over de specifieke categorieën binnen het electoraat van VB en hun denkbelden. Daarvoor gaan we terug naar studies over het electoraat van de fascistische partijen in de jaren dertig. De impliciete veronderstelling hierbij is dat het toenmalige electoraat op een aantal punten overeenkomst zou kunnen vertonen met het huidige electoraat. Dergelijke overeenkomsten zijn vervat in de continuïteitsthese.⁴

3. Theoretische inzichten inzake het electoraat van fascistische en extreem-rechtse partijen

Globaal gesproken zijn er drie theorieën die specifiek gaan over de sociologische en psychologische kenmerken van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen. Deze theorieën zijn vooral gebaseerd op de resultaten van onderzoek dat plaatsvond naar aanleiding van het succes van de NSDAP in Duitsland in de jaren dertig.

Theorie van (bedreigde) economische belangen – De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset (1960/1981); vgl. Kater 1983; Childers 1983; Falter 1991). Hij constateerde dat in 1930 met name de zogenaamde oude en nieuwe middenklasse, waarmee kleine zelfstandigen en employeés werden bedoeld, op de NSDAP stemden. Hij verklaarde deze bevinding met de theorie dat sociale klassen op die politieke partij stemmen die claimt de economische belangen van de desbetreffende sociale klasse te behartigen. Dit zou met name het geval zijn ten tijde van sociaal-economische crises. Onder die omstandigheden zouden de middenklassen hebben gemeend dat zij hun sociale positie dreigden te verliezen. De NSDAP speelde daarop in door te claimen dat zij de belangen van deze sociale klassen beter zou behartigen en hun posities weer zou verbeteren. Tegelijkertijd wees deze partij de joden aan als zondebok voor de sociaal-economische malaise. Falter (1981, 1991) meent dan ook dat deze theorie een 'theorie van (bedreigde) economische belangen' genoemd mag worden.

In recentere studies naar het electoraat van extreem-rechtse partijen heeft de theorie van de economische belangen haar dominante plaats verloren.⁵ Desalniettemin zou deze theorie relevant kunnen zijn. Ten eerste omdat de theorie de aandacht vestigt op de sociaal-economische omstandigheden waaronder bepaalde sociale klassen menen dat hun positie wordt bedreigd hetgeen nu ook voor bepaalde sociale klassen het geval zou kunnen zijn. Ten tweede omdat we uit eerder onderzoek weten dat, zoals destijds de houding tegenover joden van belang was voor het al dan niet stemmen op de NSDAP, nu ook de negatieve houding tegenover mi-

granten een rol speelt bij het stemmen op de extreem-rechtse partijen (Mitra 1988; Klaer et al. 1989c; Ignazi 1992; Billiet, Swyngedouw & Carton 1992; Billiet & De Witte 1995).

Deze theorie zou een verklaring kunnen bieden voor de bevindingen dat juist *arbeiders en lager opgeleide mensen* een politieke voorkeur voor VB uitspreken. Deze sociale categorieën ervaren wellicht dat zij een kwetsbare positie innemen op de arbeidsmarkt. Mogelijk ervaren zij dat hun positie wordt bedreigd door migranten die immers deels op hetzelfde segment van de arbeidsmarkt verkeren. Daarom zouden zowel arbeiders als lager opgeleiden zich aangesproken kunnen voelen door VB omdat die partij immers uitgesproken anti-migranten standpunten inneemt.

Dit zou mogelijkwerwijs ook kunnen gelden voor kleine zelfstandigen waarvan we eerder hebben vastgesteld dat ook zij zich bedreigd voelen door migranten (vgl. Billiet et al. 1992). In Nederland hebben we ten aanzien van deze beroepsgroep vastgesteld dat zij een grotere kans heeft om op extreem-rechts te stemmen (vgl. Scheepers et al. 1993, 1994). Maar uit eerder onderzoek in België is gebleken dat deze beroepsgroep een veel kleinere kans heeft om op VB te stemmen.

Theorie van symbolische belangen – Een tweede minder wijdverbreide maar desalniettemin belangrijke theorie stamt van Arendt (1951) en Bendix (1952), welke theorie nadien nader is geëxpliciteerd door met name Kornhauser (1960; Billig 1978; Falter, 1981, 1991). Bendix opperde dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht. In tegenstelling tot Lipset meende Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn dat zij bestond uit een atomistische massa die teleurgesteld was in de politiek. Bendix, en nadien Kornhauser, verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd, hetzij al dan niet vrijwillig gedesintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, meer dan anderen geneigd zijn om op een politieke partij te stemmen die hun nieuwe integratie-kaders biedt, zogenaamde 'substitutes forms of integration'. Dat zou in het bijzonder gelden ten tijde van sociaal-economische crises. In dergelijke omstandigheden zouden grote categorieën van de bevolking dreigen te verpauperen en zouden integratieve netwerken uiteenvallen waardoor zij ontvankelijk zouden zijn voor 'nieuwe groepsbindingen'. Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedesintegreerde individuen vooral gemotiveerd zijn om op deze partijen te stemmen vanwege het nationalisme dat door die partijen wordt uitgedragen. Dat nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe groepsbindingen en integratiekaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond daarvan

zou deze theorie een 'theorie van symbolische belangen' genoemd kunnen worden.

Deze theorie is naderhand ook toegepast op het extreem-rechtse electoraat door Scheuch en Klingemann (1967) en verder uitgewerkt door Falter en Schumann (1988; vgl. Stöss 1989; Loch 1991). Zij veronderstellen, evenals Bendix, dat het electoraat van dergelijke partijen gezocht moet worden onder sociaal en/of politiek gedesintegreerde categorieën. Zij menen dat de desintegratie van sociale netwerken eigen is aan de (post-)industriële samenleving. In de moderne samenleving zouden integratieve kaders uiteenvallen omdat individuen immers zowel geografisch als sociaal mobieler zijn. Daarom zouden juist deze sociaal gedesintegreerde individuen gevoelig zijn voor de propaganda van extreem-rechtse partijen omdat daarin via nationalistische slogans impliciet gerefereerd wordt aan nieuwe integratiekaders. Ook deze theorie zou relevant kunnen zijn met betrekking tot het electoraat van VB, omdat in eerdere studies is gebleken dat dit electoraat zich ook aangetrokken voelt tot het volksnationalisme dat VB onmiskenbaar uitdraagt (Billiet & De Witte 1995).⁶

Deze theorie zou een verklaring kunnen bieden voor de bevindingen dat juist *onkerkelijken* een politieke voorkeur voor VB uitspreken. Deze categorie is immers niet meer opgenomen in de integratieve netwerken van kerkelijke instituties, hetgeen volgens de theorie van de symbolische belangen tot gevolg kan hebben dat men behoefte heeft aan nieuwe integratiekaders. Voorzover *onkerkelijken* die niet vinden, zouden zij gevoelig kunnen zijn voor zogenaamde 'substitute forms of integration' en zich aangetrokken kunnen voelen tot het volksnationalisme van VB.

Hetzelfde zou kunnen gelden voor *jongeren* die immers nog minder hecht geïntegreerd zijn in maatschappelijke instituties dan ouderen voor wie dergelijke integratiekaders worden gevormd door gezin, werk en andere verbanden. Daarom zouden onder jongeren wellicht meer individuen te vinden zijn die zich aangetrokken voelen tot het volksnationalisme op grond waarvan zij op VB stemmen.

Theorie van psychologische behoeften – Een derde belangrijke theorie is eveneens ontstaan in het begin van de jaren dertig. Toen merkten wetenschappers van de zogenaamde Frankfurter Schule op dat er veel mensen uit de middenklassen alsook veel mensen uit de arbeidersklasse op de NSDAP stemden. Deze laatste bevinding was in strijd met de verwachting dat arbeiders ten tijde van economische malaise juist in opstand zouden komen. Daarom ging met name Fromm (1929/1983; 1932; vgl. Baars & Scheepers 1993) op zoek naar theoretische verklaringen daarvoor. De omstandigheden waarin de midden- en de arbeidersklasse verkeerden, zouden volgens Fromm hebben geleid tot psychologische reacties waarop de NSDAP zou hebben ingespeeld. Die psychologische reacties zouden daarin bestaan dat deze sociale klassen enerzijds de behoefte zouden hebben om zich te onderwerpen aan machtigen oftewel autoriteiten, belichaamd in de toenmalige politieke leiders; en

anderzijds de behoefte zouden hebben om (vermeende) machelozen aan zich te onderwerpen, i.c. andere sociale (minderheids-)groepen.

Deze psychologische oriëntatie werd nadien uitgewerkt in de klassieke studie van Adorno et al. (1950/1982) en 'autoritarisme' genoemd.⁷ In vele studies nadien (vgl. Felling et al. 1986; Eisinga en Scheepers 1989) werd aangetoond dat autoritarisme in sterke mate verantwoordelijk was voor het etnocentrisme dat zo vaak een integraal onderdeel uitmaakt(e) van de ideologie en de propaganda van fascistische politieke partijen. Samenvattend zullen wij deze theorie aanduiden als 'de theorie van de psychologische behoeften'.

Ook deze theorie vigeert in recentere studies (Stöss 1990). Men stelt dat de autoritaire denkbeelden die door extreem-rechtse partijen veelal impliciet en soms expliciet worden uitgedragen bepaalde sociale categorieën sterk zouden aanspreken, mogelijkerwijs met name arbeiders. Dat zou de belangrijkste reden zijn op grond waarvan zij zich aangetrokken zouden voelen tot deze partijen. Daarom biedt deze theorie een alternatieve verklaring voor de bevindingen dat arbeiders een voorkeur voor VB uitspreken: niet alleen omdat zij etnocentrisch zouden zijn maar ook omdat zij zich aangesproken voelen door de autoritaire denkbeelden.

Deze theorie zou eveneens een alternatieve verklaring kunnen bieden voor de bevinding dat *lager opgeleiden* een voorkeur voor VB uitspreken. In empirische studies is naar voren gebracht dat autoritarisme in het huidige tijdsgewricht vooral het gevolg is van een beperkt perspectief op de sociale werkelijkheid dat zou voortkomen uit een beperkte opleiding (Gabennesch 1972; Scheepers et al. 1990). Vanwege dat beperkte perspectief zou men zich rigide vastklampen aan conventionele normen en waarden (conventionalisme), weinig begrip op kunnen brengen voor andersdenken (autoritaire agressie) en zich scharen achter de eenvoudige oplossingen voor ingewikkelde problemen die door autoritaire leiders worden aangedragen (autoritaire submissie). Dit zijn belangrijke aspecten van autoritarisme.

Daarnaast opperde Fromm in een latere studie (1941/1986) dat met name arbeiders geteisterd werden door gevoelens van politieke machteloosheid. Met name arbeiders hadden aan het einde van de jaren twintig, begin jaren dertig een aantal wisselende regeringscoalities zien komen en gaan, zonder dat de sociaal-economische problemen werden opgelost, zonder dat zij daarop in belangrijke mate invloed hadden kunnen uitoefenen, zonder dat zij de gang van zaken konden begrijpen. Daardoor was hun vertrouwen in de gevestigde politiek gedaald en waren zij bereid hun vertrouwen te schenken aan de politieke nieuwkomer, de NSDAP, die claimde de problemen wel op te kunnen lossen. Een soortgelijke bevinding is gedaan door Van Holsteyn (1990) binnen het electoraat van de Nederlandse Centrum Democraten. Deze theorie zou ook een alternatieve verklaring kunnen bieden voor de bevinding dat met name arbeiders op VB stemmen: vanwege hun gevoelens van politieke machteloosheid.

De genoemde theorieën bieden geen directe aanknopingspunten ter verklaring

van de bevinding dat mensen die een *hogere technische opleiding*⁸ hebben genoten een grotere kans hebben om op VB te stemmen. De veronderstelling dat ook zij zich bedreigd zouden voelen door migranten lijkt nog het meest plausibel, omdat deze categorie ook overwegend handarbeid uitoefent. Desalniettemin zullen we ten aanzien van deze categorie niet op voorhand hypothesen opstellen.

4. Hypothesen

Op grond van de theorie van de economische belangen zou men kunnen veronderstellen dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij die sociale klassen en/of bij die opleidingscategorieën die menen dat hun sociaal-economische positie in sterke mate wordt bedreigd, in het bijzonder door migranten. Uit eerdere studies is naar voren gekomen dat dergelijke gevoelens vooral leven bij handarbeiders (vgl. Eisinga & Scheepers 1989). Bovendien is uit eerdere studies gebleken dat juist deze sociale klassen in sterkere mate autoritair zijn (vgl. Scheepers et al. 1990).⁹ En uit de theorie van Fromm volgt dat juist deze beroepsgroep geteisterd zou worden door gevoelens van politieke machteloosheid. Op grond van de theorie van de economische belangen zouden we dus tot nagenoeg dezelfde hypothesen komen als op grond van de theorie van psychologische behoeften wat betreft de categorieën die op VB stemmen: arbeiders en laag opgeleide mensen. Maar de theorieën zijn strijdig wat betreft de motieven die de genoemde categorieën zouden hebben. Samenvattend veronderstellen we dat met name:

- 1 handarbeiders op extreem-rechtse partijen stemmen
- 1a vanwege een negatieve houding tegenover migranten en/of
- 1b vanwege autoritaire denkbeelden en/of
- 1c vanwege gevoelens van politieke machteloosheid
- en
- 2 lager opgeleide mensen op extreem-rechtse partijen stemmen
- 2a vanwege een negatieve houding tegenover migranten en/of
- 2b vanwege autoritaire denkbeelden

Op grond van de theorie van de symbolische belangen zou men kunnen veronderstellen dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij diegenen die in enige mate sociaal gedesintegreerd zijn, oftewel buiten de sociale netwerken staan van intermediaire instituties. Daarover bestaan vooralsnog geen empirische gegevens in Vlaanderen. Desalniettemin kunnen we op grond van de bovenstaande stelling de hypothesen afleiden dat met name die mensen die geen lid zijn van de een of andere intermediaire maatschappelijke institutie, zich in sterkere mate dan degenen die wel tot een van de instituties behoren, aangetrokken voelen tot het volksnationalisme. Dit geldt wellicht in enigerlei mate voor degenen die buiten de institutie van de kerk staan. Mogelijkerwijs stemmen deze mensen op extreem-rechtse partijen omdat die hen via nationalistische slogans nieuwe integratiekaders bie-

den. Dit zou ook kunnen gelden voor jongeren die geen deel (meer) uitmaken van een gezin. En dit zou mogelijksterwijs ook voor andere 'minder geïntegreerde of gesintegreerde categorieën' kunnen gelden, maar daarover hebben we geen nadere gegevens. Dit leidt al met al tot de hypothesen dat met name:

- 3 onkerkelijken op extreem-rechtse partijen stemmen
- 3a omdat zij zich aangetrokken voelen tot het volksnationalisme
- en
- 4 jongeren op extreem-rechtse partijen stemmen
- 4a omdat zij zich aangetrokken voelen tot het volksnationalisme

Daarnaast zou verondersteld kunnen worden dat ook die mensen die, al dan niet vrijwillig, niet opgenomen zijn in het maatschappelijk leven op extreem-rechtse partijen stemmen. Daarvoor bestaan enige empirische aanwijzingen. Zo toonden Falter en Schumann (1988) aan dat met name werklozen een stemintentie voor extreem-rechtse partijen uitspraken. Voor werklozen en voor mensen die anderszins afhankelijk zijn van een uitkering geldt wellicht dat zij, mogelijksterwijs omdat zij buiten werkverbanden staan, zich sterker sociaal geïsoleerd voelen dan degenen die binnen werkverbanden staan. Daardoor zouden ook juist zij zich aangesproken voelen door het volksnationalisme.¹⁰ Maar voor hen zou evenzeer kunnen gelden dat zij een negatieve houding tegenover migranten hebben omdat die een bedreiging zouden vormen voor hun kansen op de arbeidsmarkt. Daaruit volgt de hypothese dat met name:

- 5 werklozen op extreem-rechtse partijen stemmen
- 5a omdat zij zich aangetrokken voelen tot het volksnationalisme en/of
- 5b vanwege hun negatieve houding tegenover migranten

Daarenboven is het mogelijk dat bepaalde combinaties van de bovenstaande hypothesen een verklaring kunnen bieden voor het stemmen op extreem-rechtse partijen. Men denke dan met name aan diegenen die op grond van zowel economische als symbolische belangen op extreem-rechtse partijen stemmen. Dat zou mogelijksterwijs kunnen gelden voor bijvoorbeeld onkerkelijke handarbeiders. Dit zou evenwel tot een onoverzichtelijke hoeveelheid van hypothesen leiden die lang niet allemaal plausibel zijn. In het kader van deze studie laten we al deze hypothesen vooralsnog buiten beschouwing.

5. Data

De data zijn verzameld in het kader van het programma Maatschappelijk Onderzoek waarbinnen grootschalig onderzoek naar politieke houdingen, gedragingen en waarden rondom de algemene politieke verkiezingen wordt uitgevoerd. De steekproef is samengesteld op grond van een tweetraps aselechte trekking uit het Rijksregister van burgers tussen de 18 en 74 jaar oud. In totaal werden 4058 res-

pondenten benaderd waarvan er 2691 (verspreid over 120 gemeenten) bereid bleken te zijn om mee te werken aan het interview. Daarvan werden er 2474 in de periode van 25 november 1991 tot eind februari 1992 geïnterviewd. In april 1992 werden nog eens 217 mensen geïnterviewd.

De totale steekproef bleek strikt genomen niet representatief te zijn voor de gehele Vlaamse bevolking naar de combinatie van de kenmerken sekse en leeftijd hetgeen ook gold voor de verdeling naar politieke voorkeur. Daarom werd de steekproef gewogen op grond van deze kenmerken. Voor gedetailleerde informatie verwijzen we naar Carton, Swyngedouw, Billiet en Beerten (1993).

6. Meetinstrumenten

Wat betreft *politieke voorkeur* werd rechtstreeks aan de respondenten gevraagd op welke politieke partij hij/zij had gestemd op 24 november 1991. Daarna is aan de respondenten gevraagd waarom, dat wil zeggen op grond van welk motief, zij op de desbetreffende partij hebben gestemd. Recentelijk heeft Van Holsteyn (1994) gewezen op het belang van dergelijke antwoorden. De antwoorden op deze open vraag zijn gecodeerd naar een aantal categorieën, zoals genoemd in de inleiding van deze bijdrage.

Om de *negatieve houding tegenover migranten* vast te stellen werd aan de respondenten een lijst met Likert-items voorgelegd met de vraag om aan te geven in hoeverre men het al dan niet eens was met deze uitspraken. De uitspraken hadden betrekking op de (vermeende) karakteristieken van migranten, op de (vermeende) dreiging die uitgaat van migranten, alsook op de sociale en politieke rechten die toegekend zouden moeten worden aan migranten. Via confirmatorische factoranalyse werd getest welke items verwijzen naar de bedoelde dimensie. Zulks bleek het geval te zijn voor zeven items (vgl. Billiet & De Witte 1995; Billiet 1993). De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) van deze meting bedroeg .89.

Autoritarisme werd gemeten met zeven items die zijn afgeleid uit de oorspronkelijke meetschaal van Adorno et al. (1950/1982). Deze meetschaal was reeds in eerdere studies gevalideerd bij heterogene steekproeven. Zes items werden in de schaal opgenomen (vgl. Billiet & De Witte 1995). De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) ervan bedroeg .75 in deze steekproef.

Volksnationalisme werd in dit onderzoek vertaald als het onderschrijven van politieke uitspraken die direct verband houden met de *Vlaamse positie in de communautaire kwestie*. Dienaangaande werden aan de respondenten die jonger waren dan 65 jaar uitspraken voorgelegd. Daarnaast werd aan alle respondenten (ook aan de respondenten die ouder waren dan 65) een 10-puntsschaal voorgelegd waarop de respondenten gevraagd werd zich te plaatsen teneinde zijn/haar opvatting kenbaar te maken over de mate van autonomie voor de Vlaamse gemeenschap. Voor de 18- tot 65-jarigen werd voor de vijf uitspraken via een principale

factoranalyse nagegaan of de items verwezen naar eenzelfde onderliggende dimensie, hetgeen het geval bleek te zijn. Vervolgens werd een Likert-schaal opgesteld (Cronbach's $\alpha = .77$). Aangezien van de vijf items, de meting met de bovengenoemde 10-puntsschaal de hoogste lading vertoonde op de eerste principale component, kon dit item worden gebruikt om, met een geringe kans op fouten, aan de respondenten boven de 65 jaar eveneens een score toe te kennen op de volksnationalisme-schaal.

Politieke machteloosheid werd gemeten met vijf items die verwijzen naar het gebrek aan vertrouwen in politici en de politiek in het algemeen. Ook deze items werden geanalyseerd via principale factoranalyse. Op grond daarvan werd vastgesteld dat drie items verwezen naar de bedoelde dimensie. De betrouwbaarheid (Cronbach's α) bedroeg .75 (vgl. Billiet & De Witte 1995).

De *sociale klasse* waartoe de respondenten behoorden, werd vastgesteld met behulp van de door Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1983) samengestelde indeling van beroepsgroepen. Deze indeling is bedoeld voor internationaal vergelijkend onderzoek en wordt als zodanig gebruikt (vgl. Ganzeboom, Luykx en Treiman 1989). Mensen die op het moment van het vraaggesprek niet werkzaam waren werd gevraagd wat hun belangrijkste dagelijkse activiteiten waren. Op grond daarvan kon worden vastgesteld of zij al dan niet *werkloos* waren of *anderszins uitkeringsgerechtigd* waren; oftewel wat hun belangrijkste activiteit was.

Het opleidingsniveau van de respondenten werd bepaald door rechtstreeks te vragen welk het hoogste diploma was dat de respondent had behaald. Op basis daarvan werden de respondenten ingedeeld in vijf categorieën: enkel basisonderwijs (voortaan B.O.), lager secundair (beroeps-, technisch en algemeen vormend) onderwijs (voortaan: L.S.O.), hoger secundair technisch onderwijs (voortaan: H.S.T.O.), hoger secundair algemeen vormend onderwijs (voortaan: H.S.A.O.) en tenslotte hoger en al dan niet universitair onderwijs (voortaan: H.O./W.O.). Evenzo kon *de leeftijd* van de respondent bepaald worden door een rechtstreekse vraag naar de geboortedatum. Ook deze variabele werd ingedeeld in categorieën.

7. Analyses

Modellen – De diverse hypotheses zou men kunnen integreren tot een padmodel met daarin een nominale afhankelijke variabele (al dan niet op Vlaams Blok stemmen), metrische intermediaire variabelen (een negatieve houding tegenover migranten, vlaamsnationalisme etc.) en nominale onafhankelijke variabelen (beroepsgroepen, opleidingsniveaus, leeftijdscategorieën). Om een geschikte analysetechniek te kiezen voor de toetsing van de gestelde hypotheses, zou men zich op de eerste plaats kunnen laten leiden door het dichotome karakter van de afhankelijke variabele. Dan ligt de logistische regressieanalyse het meest voor de hand omdat die juist is ontwikkeld voor dichotome of polytome afhankelijke variabelen.

De problemen die deze techniek met zich meebrengt zijn dat de parameters relatief lastig te interpreteren zijn alsook dat ze geen variant kent voor metrische afhankelijke variabelen, zoals de intermediaire variabelen in dit model. Daarnaast geldt dat bepaalde effecten niet kunnen worden opgesplitst in componenten zoals in de padanalyse met lineaire regressie wel mogelijk is. Een techniek die deze ongunstige eigenschappen niet heeft, is een variant van lineaire regressie die zowel geschikt is voor metrische alsook voor dichotome of polytome afhankelijke variabelen (Lammers & Pelzer 1991; 1992). Dan kunnen evenwel andere problemen ontstaan: schending van de assumpties van normaliteit en homoscedasticiteit alsook dat de voorspelde kansen liggen buiten de range van 0 tot 1. Maar in sommige gevallen kan men dergelijke schendingen voor lief nemen, bijvoorbeeld wanneer beide analyseprocedures niet tot substantieel andere resultaten leiden. Daartoe hebben we het volledige model zowel met logistische als met lineaire regressiemodellen benaderd en wel onafhankelijk van elkaar. Voor de logistische regressiemodellen maakten we gebruik van de procedure LOGIST in SAS. En voor de lineaire regressiemodellen maakten we gebruik van een statistisch programma dat, evenals multiple regressieanalyse, de relaties kan schatten tussen onafhankelijke, intermediaire en afhankelijke variabelen. Het belangrijkste verschil met de conventionele regressieanalyse is dat ook REGRESSIE parameters voor NOMINALE afhankelijke VARIABELEN kunnen worden geschat (RENOVA, vgl. Lammers en Pelzer 1991; 1992).

Zowel in het geval van het logistische als in het geval van het lineaire regressiemodel hebben we een volledig, recursief model geschat. Deze analyses leidden tot **exact** hetzelfde model, dat wil zeggen tot dezelfde selectie van variabelen. Omwille van de overzichtelijkheid van de interpretatie van de enorme hoeveelheid parameters presenteren we in deze studie enkel de resultaten van de lineaire regressiemodellen.

Interpretatie van parameters – Alvorens de resultaten te bespreken, willen we aan de hand van tabel 1 kort stilstaan bij de interpretatie van de parameters die geschat worden met RENOV (vgl. Lammers & Pelzer 1991; 1992). Het algemeen gemiddelde in de kolom onder VB geeft het intercept weer, in dit geval is dat het percentage van de ondervraagde mensen dat in 1991 op deze partij stemde (8,44). Dit percentage dient als referentie bij de interpretatie van parameters die horen bij de categorieën van de variabelen die in de vergelijking zijn opgenomen. Bijvoorbeeld, het effect van het toebehoren tot de categorie van mensen die enkel basisonderwijs hebben genoten op een stem voor Vlaams Blok (2,21) betekent dat het percentage stemmers op VB 2,21% hoger is in deze categorie dan in het algemeen in de onderzoekspopulatie het geval is, onder controle van alle andere predictoren in de vergelijking. In termen van waarschijnlijkheid betekent dit dat toebehoren tot de categorie mensen die enkel basisonderwijs hebben genoten, de kans om op VB

te stemmen vergroot met ,0221 in vergelijking met de algemene kans van ,0844. Effecten van metrische predictoren (rechtsonder in de tabel: NOUT, VLANA, AUTO en PML) op de afhankelijke variabele (VB stemmen) kunnen als volgt worden geïnterpreteerd: het effect van een negatieve houding tegenover outgroups (NOUT) bedraagt 3,04 hetgeen betekent dat naarmate men de deze opvattingen meer onderschrijft, de kans om op VB te stemmen toeneemt (namelijk met ,0304 per eenheid op de gestandaardiseerde variabele NOUT), onder controle van alle andere predictoren in de vergelijking. Indien we nu constateren dat bepaalde categorieën (bijvoorbeeld de lager opgeleiden), een grotere kans hebben om op VB te stemmen; en indien we nu constateren dat bepaalde opvattingen (bijvoorbeeld de negatieve houding tegenover outgroups), bepalend zijn voor het al dan niet VB stemmen; dan kunnen we in de tweede tot en met de vijfde kolom van deze tabel constateren of binnen de betreffende sociale categorie deze opvattingen relatief sterk aanwezig zijn. De effecten die in deze kolommen staan kunnen namelijk worden geïnterpreteerd als het verschil van de voorspelde scores binnen een bepaalde categorie (bijvoorbeeld het toebehoren tot de categorie van lager opgeleiden) op de negatieve houding tegenover outgroups (namelijk ,27) ten opzichte van het algemeen gemiddelde, onder controle van alle andere predictoren in de vergelijking.¹¹ Deze opvattingen kunnen dan worden beschouwd als 'het doorslaggevende motief' van de desbetreffende categorie om op VB te stemmen. Deze opvattingen vormen dan, als het ware, de interpretatie van de bevinding dat deze of gene sociale categorie meer kans heeft om op VB te stemmen.

Naast deze kwantitatieve analyses hebben we gebruik gemaakt van de open antwoorden die de respondenten hebben gegeven op de vraag *waarom* zij op een bepaalde partij hebben gestemd. Deze antwoorden zijn gerelateerd aan de categorieën die zijn genoemd in de hypothesen. Voorzover relevant zullen we deze bevindingen rapporteren naast de resultaten van de kwantitatieve analyses.

8. Resultaten

Ter beantwoording van de centrale vraag (welke sociale categorieën hebben een grotere kans om op VB te stemmen op grond van welke opvattingen) bezien we tabel 1. Daarin staan de parameters van het volledige model ter verklaring van het al dan niet stemmen op het VB.

Laten we beginnen met hypothese 1. Daarin werd gesteld dat de handarbeiders een grotere kans zouden hebben om op VB te stemmen (hypothese 1) vanwege hun negatieve houding tegenover migranten (1a) en/of vanwege hun autoritaire denkbeelden (1b) en/of vanwege hun gevoelens van politieke machteloosheid (1c). Welnu, handarbeiders hebben, ook in deze multivariate context, inderdaad een significant grotere kans om op VB te stemmen (zie tabel 1, zesde kolom: 2,97). Daarom hoeft hypothese 1 niet verworpen te worden. Ook blijkt dat de negatieve

Tabel 1: parameter schattingen van het volledige RENOVA-model (N=2691),

* = significante effecten ($p < .05$)

	Nout	Vlana	Auto	pml	VB
Alg. gemiddelde					8,44
Hogere managers	*-,15	*,49	-,08	*-,11	-1,58
Hoofdarbeiders	-,14	,02	-,06	-,05	-,52
Kleine zelfstandigen	,04	-,11	,13	,08	-2,63
Handarbeiders	,05	,04	,06	,04	*2,97
Gepensioneerden	,12	-,35	,15	,07	,48
Huisvrouwen	*,17	-,19	,08	,00	-1,04
Werklozen	,00	-,24	*-,18	,09	,31
Scholieren/studenten	-,21	,21	-,21	-,16	-4,87
B.O.	*,27	*-,44	,05	*,20	*2,21
L.S.O.	*,12	*-,15	,05	*,14	-,35
H.S.T.O.	-,01	,07	,09	-,10	*2,78
H.S.A.O.	-,10	,19	,03	-,08	-,19
H.O./W.O.	*-,39	*,52	*-,18	*-,31	*-3,10
18-24	-,03	-,22	*-,42	*-,16	*7,39
25-29	-,08	-,23	*-,30	*-,24	1,58
30-39	*-,12	*-,24	*-,20	*-,08	1,18
40-49	,06	-,04	*,16	*,10	-1,85
50-59	,05	,03	*,22	,07	*-2,68
60-	,11	*,68	*,40	*,21	*-3,83
Onkerkelijk	,02	-,02	*-,15	-,06	*5,99
Randkerkelijk	*,12	-,01	,00	*,05	-,34
Kerkelijk	*-,12	,02	*,08	-,02	*2,86
Nout	#	#	#	#	*3,04
Vlana	#	#	#	#	*1,05
Auto	#	#	#	#	-,18
pml	#	#	#	#	,41
Verklaarde variantie	6,78	3,08	8,03	9,14	8,09

Legenda:

Nout	Negatieve houding tegenover outgroups, i.e. migranten
Vlana	Vlaams-nationalisme
Auto	Autoritaire denkbelden
pml	Politieke machteloosheid
VB	Stemmen op Vlaams Blok
#	niet-gespecificeerde relaties

houding tegenover outgroups in het algemeen bepalend is voor stemmen op VB (zie tabel 1, zesde kolom: 3,04). Maar het stemgedrag van handarbeiders kan strikt genomen niet worden geïnterpreteerd op grond van hun negatieve houding tegenover migranten (zie tabel 1, tweede kolom: ,05); evenmin op grond van hun autoritaire denkbelden (vierde kolom: ,06); en evenmin op grond van hun gevoelens van politieke machteloosheid (vijfde kolom: ,04). Deze coëfficiënten zijn wel in de gepostuleerde richting, hetgeen betekent dat arbeiders inderdaad meer dan gemiddeld de negatieve houding tegenover migranten alsook autoritaire denkbeel-

den onderschrijven en meer dan gemiddeld kampen met gevoelens van politieke machteloosheid. Maar geen van deze parameters is significant. Daarmee zijn hypothesen 1a, 1b en 1c op statistische gronden verworpen.

Op dit punt gekomen lijkt het zinvol om ook de 'open' antwoorden van arbeiders over hun motieven om op VB te stemmen in de analyses te betrekken. Uit de open antwoorden blijkt dat zo'n 50% van de VB-stemmers de migranten expliciet noemt als motief. Maar onder arbeiders die op VB stonden, blijkt dit percentage 55 te bedragen.¹² Daarmee zou hypothese 1a worden bevestigd. Het motief in hypothese 1c, betreffende politieke machteloosheid, wordt door 20% van de VB-stemmers genoemd. Onder arbeiders die op VB stemden is dit percentage ook 20. Verwante denkbeelden, zoals protest tegen de gevestigde politici of de vernieuwing van het politieke bestel, werden door slechts geringe percentages van de arbeiders die op VB stemden, genoemd. Daarmee lijkt hypothese 1c ook op grond van deze open antwoorden, vooralsnog verworpen te moeten worden. Ten aanzien van hypothese 1b, betreffende autoritaire denkbeelden, kunnen we geen uitspraken doen omdat we daar geen eenduidige gegevens over hebben. Wel merken we op dat die autoritaire denkbeelden niet spontaan worden genoemd door de VB-stemmers.

Vervolgens gaan we naar hypothese 2 met betrekking tot de laag opgeleide mensen. In de laatste kolom van tabel 1 blijkt dat de lager opgeleide mensen inderdaad een significant grotere kans (0,0221) hebben om op VB te stemmen. Daarmee wordt hypothese 2 niet verworpen. Vervolgens blijkt dat hun politieke voorkeur kan worden geïnterpreteerd op grond van hun negatieve houding tegenover migranten: deze coëfficiënt is significant en bedraagt ,27 hetgeen betekent dat deze opvattingen binnen deze categorie sterker dan gemiddeld leven, hetgeen de kans doet toenemen dat men op VB stemt. Daarmee wordt hypothese 2a niet verworpen. De analyse van de 'open' antwoorden bevestigt deze bevinding in die zin dat 56% van de laag opgeleide mensen die op VB stemmen, expliciet de migranten noemt als motief.¹³ Hypothese 2b inzake de autoritaire denkbeelden onder laag opgeleide mensen zou evenwel verworpen moeten worden. Het is weliswaar zo dat de lager opgeleide mensen er in sterkere mate dan gemiddeld autoritaire denkbeelden op na houden, maar de betreffende coëfficiënt (,05) is niet significant. Maar bovendien is het zo dat autoritaire denkbeelden niet de kans vergroten dat men op VB stemt: deze coëfficiënt is niet significant en zelfs negatief (-,02) hetgeen betekent dat naarmate men deze denkbeelden sterker onderschrijft, de kans om VB te stemmen afneemt.

Hypothese 3 met betrekking tot de kansen van de onkerkelijken om VB te stemmen hoeft, ook in de multivariate context, niet te worden verworpen: zij hebben een significant grotere kans dan gemiddeld (,0599) om op VB te stemmen. Maar het stemgedrag van onkerkelijken kan niet worden geïnterpreteerd op grond van het in hypothese 3a veronderstelde volksnationalisme. Het onderschrijven van het

volksnationalisme op zich vergroot weliswaar de kans om VB te stemmen (met ,0105), maar onkerkelijken onderscheiden zich in dit opzicht niet van het algemeen gemiddelde: de betreffende coëfficiënt (-,02) is niet significant. Bij de open antwoorden blijkt dat slechts 3% van de onkerkelijken die op VB stemt, dit motief noemt. Daarentegen blijkt dat van de onkerkelijke VB-stemmers zo'n 46% de migranten noemt als motief om VB te stemmen. Al met al dient hypothese 3a te worden verworpen.

Hypothese 4 met betrekking tot de kans dat jongeren op VB stemmen hoeft, ook in deze multivariate context, niet te worden verworpen: de kans dat zij VB stemmen is significant groter (,0739) dan het algemeen gemiddelde. Maar hun stemgedrag kan niet worden geïnterpreteerd op grond van de opvattingen die in hypothese 4a aan hen werden toegeschreven, namelijk gevoelens van volksnationalisme: dat onderschrijven zij in mindere mate dan gemiddeld (-,22). Dat blijkt ook uit de open antwoorden: slechts 2% van de jonge VB-stemmers noemt het volksnationalisme als motief. Voorzover hun stemgedrag geïnterpreteerd kan worden op grond van de open antwoorden, is het op grond van de negatieve houding tegenover migranten die door 59% van de jonge VB-stemmers wordt genoemd als motief. Daarmee is hypothese 4a verworpen.

Hypothese 5 met betrekking tot de kansen van werklozen om VB te stemmen, dient strikt genomen te worden verworpen omdat deze categorie weliswaar enigszins maar niet significant verschilt van de gemiddelde kans om VB te stemmen (tabel 1: ,0031). Voorzover men toch enige waarde hecht aan deze parameter, kan de politieke voorkeur van werklozen niet worden geïnterpreteerd op grond van het in hypothese 5a veronderstelde volksnationalisme (-,24), noch op grond van de in hypothese 5b veronderstelde negatieve houding tegenover migranten (,00). Uit de analyse van de open antwoorden blijkt evenwel dat van de werkloze VB-stemmers 62,50% de migranten noemt als motief.¹⁴ Op grond van deze bevinding zou hypothese 5a niet verworpen hoeven te worden. Daarnaast merken we op dat ruim 31% van de werkloze VB-stemmers politieke machteloosheid noemt als motief.

Ten aanzien van de mensen die een hogere technische opleiding hebben voltooid merken we op dat dezen inderdaad een significant grotere kans hebben om op VB te stemmen (,0278). Zij blijken, meer dan gemiddeld, volksnationalistische en autoritaire denkbeelden te onderschrijven maar deze verschillen zijn niet significant. Bekijken we de open antwoorden van deze categorie om hun motieven te achterhalen om te stemmen op VB, dan blijkt dat 50% van hen de migranten expliciet als motief noemt. Daarnaast blijkt dat 12% van hen het volksnationalisme noemt als motief om op VB te stemmen, hetgeen beduidend meer is dan gemiddeld onder VB-stemmers. Gelet op het feit dat het hier om relatief kleine aantallen gaat, willen we deze bevindingen niet al te zwaar aanzetten.

In de slotparagraaf zullen we deze bevindingen in een theoretisch kader trachten te plaatsen.

9. Conclusies en discussie

In deze bijdrage hebben we een tamelijk breed kader geschetst met daarin theoretische bijdragen inzake de vraag welke sociale categorieën op grond van welke opvattingen op extreem-rechtse partijen stemmen, in dit geval Vlaams Blok. In deze slotparagraaf geven we samenvattende antwoorden op deze vragen. Tevens zullen we het belang benadrukken van het brede kader met het oog op een kritische toetsing van uiteenlopende theoretische inzichten: hoe meer verklaringen simultaan worden getoetst, des te groter is de kans dat men schijnverklaringen op het spoor komt.

We hebben inderdaad enkele theoretische verklaringen ontdekt die niet bleken te gelden voor de Vlaamse situatie. De meest opmerkelijke daarvan betreft wel de factor 'autoritarisme'. In eerdere studies is gebleken dat deze factor van belang was voor de verklaring van etnocentrisme. Dat was ook in Vlaanderen het geval (vgl. Billiet et al. 1992). Maar nu is gebleken dat deze factor in het geheel niet bijdraagt aan de verklaring van het stemmen op VB. Het belang van deze autoritaire denkbeelden voor stemmen op extreem-rechts bleek 'schijn'. Deze factor werd (in de multivariate analyses) geheel wegverklaard en wel door beide aspecten van etnocentrisme: 'de negatieve houding tegenover migranten' en 'vlaamsnationalisme' bleken van doorslaggevend belang om op het VB te stemmen. Hetzelfde geldt voor gevoelens van politieke machteloosheid die in eerdere bivariate analyses weliswaar van belang bleken te zijn, maar nu in de multivariate analyses geheel werden wegverklaard door beide aspecten van etnocentrisme. Ter evaluatie van de geponeerde theorieën concluderen we dan ook dat in Vlaanderen de zogenaamde theorie van de psychologische behoeften (inzake autoritarisme) duidelijk het onderspit heeft gedolven in vergelijking met de twee andere theorieën: de factor autoritarisme bleek immers geen rol te spelen bij het stemmen op VB.

Met betrekking tot de theorie van de (bedreigde) economische belangen is gebleken dat we op grond daarvan relevante sociale categorieën kunnen aanwijzen die een grotere kans hebben om op VB te stemmen, namelijk: handarbeiders (*hypothese 1*) en laag opgeleide mensen (*hypothese 2*). Daarnaast is aangetoond dat bij deze categorieën de bedreiging van hun economische belangen wordt omgezet in etnocentrische gevoelens op grond waarvan zij op VB stemmen (*hypothese 1a en 2a*). Volledigheidshalve merken we op dat de negatieve houding tegenover migranten bij arbeiders in de kwantitatieve analyses wordt wegverklaard door hun opleidingsniveau. Dit betekent dat hun negatieve houding tegenover migranten niet kan worden toegeschreven aan hun klasse-positie op de arbeidsmarkt maar wel aan hun opleiding. Dit is in overeenstemming met eerdere bevindingen (vgl. Billiet et al. 1992). Deze bevinding werd aldaar geïnterpreteerd met de notie dat lager opgeleide mensen in mindere mate dan hoger opgeleiden in aanraking zijn gekomen met andere denkbeelden, waarden en normen, zeden en gewoontes ten

gevolge waarvan zij zich minder dan hoger opgeleiden tolerant zullen opstellen tegenover andere groepen. Wellicht geldt meer in het algemeen dat zij zich ook minder progressief en dus conservatiever of conformistischer opstellen tegenover andere denkbelden, waarden en normen, zeden en gewoontes zoals uit een eerdere studie is gebleken (De Witte 1990), alwaar dit complex werd aangeduid als cultureel conservatisme waarvan gevoelens van politieke machteloosheid ook deel uit maakten. De implicatie is dat er met name voor arbeiders niet alleen economische maar zeker ook culturele belangen spelen wanneer zij zich negatief opstellen tegenover migranten: migranten vormen voor hen niet alleen een bedreiging van hun sociaal-economische positie, maar zouden ook een bedreiging van hun culturele waarden en normen kunnen betekenen. Deze vermoedens zouden nader getoetst dienen te worden.

Met betrekking tot de symbolische-belangentheorie kunnen we stellen dat is gebleken dat we op grond daarvan enkele categorieën kunnen aanwijzen die minder hecht sociaal geïntegreerd zijn en inderdaad een grotere kans hebben om op VB te stemmen zoals mensen die niet meer actief deelnemen aan godsdienstige praktijken (*hypothese 3*) en jongeren (*hypothese 4*). Maar we merken op dat de hypothese met betrekking tot de opvattingen die volgens deze theorie van belang zouden zijn om een voorkeur uit te spreken voor VB, i.c. volksnationalisme (*hypothese 3a en 4a*), zijn verworpen. Op grond van de open antwoorden op de vraag naar de motieven voor hun stemgedrag kwamen we tot de bevinding dat ook onkerkelijken en jongeren die op VB stemmen dat vooral doen vanwege hun negatieve houding tegenover migranten. Dit lijkt moeilijk te verklaren vanuit de economische-belangentheorie omdat niet zonder meer inzichtelijk is waarom juist onkerkelijken en jongeren zich economisch bedreigd zouden voelen door migranten. Bovendien is deze bevinding in strijd met eerder onderzoek waaruit is gebleken dat jongeren in het algemeen juist minder etnocentrisch zijn dan ouderen (vgl. Billiet et al. 1992). Daarom ligt het in de rede om te vermoeden dat de VB-stemmers in deze categorieën gespecificeerd dienen te worden. Mogelijkerwijs gaat het bijvoorbeeld om jonge arbeiders. Dergelijke specificatie-hypotheses dienen evenwel nader getoetst te worden. Volledigheidshalve merken we op dat de kans van werklozen (*hypothese 5*) om VB te stemmen niet significant groter bleek te zijn dan gemiddeld.

Ten aanzien van mensen die een hogere technische opleiding hebben voltooid, konden we geen theoretische aanknopingspunten vinden om hun stemgedrag te verklaren. De kwantitatieve analyses boden evenmin uitkomst. Uit de open antwoorden van deze categorie op de vraag naar de motieven voor hun stemgedrag bleek evenwel dat ook bij hen in enigerlei mate sprake was van etnocentrische reacties. Daarom zal de theorie van de economische belangen nader toegespitst moeten worden om te verklaren dat zij een grotere kans hebben om op VB te stemmen.

Tot slot merken we op dat in Vlaanderen, evenals in Nederland (vgl. Scheepers et al. 1994), het behoren tot bepaalde intermediaire instituties (zoals de kerken) blijkbaar bepaald remmend werkt om een stem uit te brengen op extreem-rechtse partijen. Deze bevinding kan geïnterpreteerd worden met een theorie die complementair is aan de theorie van de symbolische belangen, namelijk de theorie van 'het politieke confessionalisme' (Burnham 1972). Volgens deze theorie hebben mensen die hecht zijn geïntegreerd binnen zo'n institutie, een consistent en veelomvattend wereldbeeld, hetzij een politieke ideologie of een geloofsovertuiging, welke hen als het ware resistent maakt tegen andere denkbeelden zoals die van extreem-rechtse partijen. Deze theorie is zo interessant omdat Schepens (1980) ook ten aanzien van het electoraat van de fascistische partijen in de jaren dertig vaststelde dat daarin verhoudingsgewijs weinig mensen voorkwamen die hecht waren geïntegreerd in de institutie van de kerk. Het succes van de toenmalige fascistische partijen bleek van snel voorbijgaande aard, wellicht juist omdat de banden van de instituties met 'de dolenden' konden worden aangehaald. De vraag is of zulks nu ook nog mogelijk zou zijn. Onze analyses kunnen daarover natuurlijk geen uitsluitel bieden. Desalniettemin opperen we dat het voor instituties als de kerk wellicht mogelijk is om degenen die nog regelmatig ter kerke gaan, af te houden van een stem op VB door een beroep te doen op de onverenigbaarheid van het christelijke en het extreem-rechtse gedachtengoed. Zulks is in Nederland reeds gebeurd. Maar bij de mensen die de kerk de rug hebben toegekeerd slaat zo'n appel wellicht niet meer aan.

Noten

1. Enkele van de centrale elementen van de extreem-rechtse ideologie (namelijk extreem volksnationalisme gecombineerd met een zeer negatieve houding tegenover migranten als ook tegenover van alles wat 'links' is, de verwerping van de parlementaire democratie, beperking van allerlei burgerlijke vrijheden, een economisch laissez-faire beleid en de beoogde autoritaire staatsinrichting) zijn prominent aanwezig binnen de partij (zie ook De Witte 1994).

2. Volledigheidshalve merken we op dat de communautaire kwestie in veel sterkere mate wordt aangetroffen in het electoraat van de VolksUnie.

3. In het buitenlandse onderzoek is de stand van zaken nagenoeg gelijk aan de onderzoekssituatie in Vlaanderen. Het onderzoek is overwegend exploratief en beschrijvend van aard: men beschrijft, zonder vooraf expliciet geformuleerde hypothesen, het electoraat naar sociale kenmerken zoals sekse, leeftijd, opleiding etcetera (Van Donselaar en Van Praag 1983; De Hond 1983; Klaer et al. 1989a, 1989b; Husbands 1984, 1991). Los van die sociale kenmerken beschrijft men de motieven om op extreem-rechtse partijen te stemmen (vgl. Klaer et al. 1989c).

4. Vgl. Van Donselaar (1991). Uit eerdere toetsingen is gebleken dat deze inzichten vruchtbaar zijn bij het opsporen van de sociale categorieën die hedentendage zijn oververtegenwoordigd in het extreem-rechtse electoraat (vgl. Scheepers, Eisinga & Lammers 1993; 1994). Deze voorlopige onderzoeksresultaten vormen onzes inziens dan ook een indicatie

dat het electoraat van de extreem-rechtse partijen enige sociologische gelijkenis vertoont met het electoraat van de toenmalige fascistische partijen.

5. De belangrijkste reden daarvoor is wellicht dat een van de centrale veronderstellingen (namelijk dat sociale klassen een ideologie aanhangen die eenduidig correspondeert met de economische belangen van die klasse), controversieel is geworden, aldus Falter (1991). In een recente 'special' van het *European Journal for Political Research* komt Lipsets bijdrage hooguit terloops aan de orde.

6. Deze theorie had een verklaring kunnen bieden voor de bevinding dat in de jaren tachtig ook mensen op Vlaams Blok stemden die voorheen 'blanco' of ongeldig hadden gestemd. Gezien het feit dat in België een kiesplicht bestaat, kan het uitbrengen van een dergelijke stem geïnterpreteerd worden als een blijk van politieke afkeer of politiek protest.

7. In vele studies nadien wordt evenwel gearzeld om autoritarisme een persoonlijkheidskenmerk te noemen (vgl. Lipset 1960/1981; Scheuch en Klingemann 1967; Vollebergh 1991; Scheepers, Eisinga & Van Snippenburg 1992).

8. Deze opleidingscategorie is te vergelijken met de mensen in Nederland die een middelbare technische opleiding hebben voltooid.

9. Volledigheidshalve merken we op dat autoritarisme in Vlaanderen ook in sterke mate werd aangetroffen bij kleine zelfstandigen (Billiet, Eisinga & Scheepers 1992). Maar die blijken niet in onevenredig grote mate te stemmen op VB.

10. Het idee dat in de theorie van de symbolische belangen wordt geopperd dat stemmers voor extreem-rechts met name in marginale of gemarginaliseerde categorieën gezocht moeten worden, zou kunnen leiden tot een reeks hypothesen met betrekking tot sociale categorieën die niet zijn opgenomen in maatschappelijke instituties. Maar deze hypothesen zijn lang niet allemaal plausibel. Ook zou kunnen worden gehypothetiseerd dat met name die mensen die hetzij intergenerationele hetzij intragenerationele sociale mobiliteit hebben ervaren alsook zij die gekenmerkt zijn door geografische mobiliteit gedesintegreerd zijn geraakt van sociale netwerken en zich dientengevolge sociaal geïsoleerd voelen op grond waarvan zij op extreem-rechtse partijen stemmen. In het kader van deze studie laten we de hieruit afleidbare hypothesen vooralsnog buiten beschouwing vanwege de methodisch-technische complicaties die hieraan verbonden zijn.

11. Volledigheidshalve vermelden we dat de effecten van metrische predictoren op de afhankelijke variabele niet kunnen worden vergeleken met de effecten van nominale predictoren op metrische afhankelijke variabelen.

12. We merken op dat dit verschil niet significant is. Gegeven de relatief kleine aantallen waarmee we werken is dit wellicht niet verwonderlijk.

13. Ook dit verschil is net niet significant.

14. Ook dit verschil blijkt net niet significant te zijn.

Geraadpleegde literatuur

- Adorno, Th., E. Frenkel-Brunswick, D. Levinson & R. Nevitt Sanford (1950/1982), *The Authoritarian Personality*. New York/London: Norton and Company.
- Arendt, H. (1951), *The origins of totalitarianism*. London: Brace and Harcourt.
- Baars, J., & P. Scheepers (1993), Theoretical and methodological foundations of 'The Authoritarian Personality'. *Journal for the History of the Behavioral Sciences*, 29 (4), 345-353.
- Bendix, R. (1952), 'Social stratification and political power'. *American Political Science Review*, 46 (3), 357-375.

- Billiet, J., M. Swyngedouw & A. Carton (1992), *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem, de kiezer zelf aan het woord*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Opinie-onderzoek.
- Billiet, J., R. Eisinga & P. Scheepers (1992), Etnocentrisme in de Lage Landen, opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 38, (5/6), 300-323.
- Billiet, J., & H. De Witte (1995), Attitudinal dispositions to vote right wing: the case of 'Vlaams Blok'. *European Journal for Political Research* (in press).
- Billig, M. (1978), *Fascists, a social psychological view of the National Front*. London: Harcourt Brace Jovanovich Limited.
- Burnham, W.D. (1972), Political immunization and political confessionalism, The United States and Weimar Germany. *Journal of Interdisciplinary History*, 3, 1-30.
- Carton, A., M. Swyngedouw, J. Billiet & R. Beerten (1993), *Source book of the voters' study in connection with the 1991 general election*. Leuven: Departement Sociologie/Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U. Leuven/Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek.
- Childers, Th. (1983), *The Nazi voter, the social foundations of fascism in Germany, 1919-1933*. Chapel Hill/London: The University of North Carolina Press.
- De Witte, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid; een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid.
- De Witte, H. (1992), Racisten of apatici? Een empirische analyse van politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag. In: E. Desle, A. Martens (red.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel: VUB Press.
- De Witte, H., J. Billiet & P. Scheepers (1994), Hoe zwart is Vlaanderen, uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie. *Res Publica*, 1, 85-102.
- Donselaar, J. van, & C. Van Praag (1983), *Stemmen op de Centruumpartij, de opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.
- Donselaar, J. van (1991), *Fout na de oorlog, fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Eisinga, R., & P. Scheepers (1989), *Etnocentrisme in Nederland, theoretisch en empirische modellen*. Nijmegen: ITS.
- Erikson, R., J.H. Goldthorpe & R. Portocarero (1983), 'Intergenerational class mobility and the convergence thesis in England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 34, 303-343.
- Falter, J.W. (1981), Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research. *Social Science Information. Theory and Methods*, 20 (2), 389-430.
- Falter, J.W., & S. Schumann (1988), Affinity towards right-wing extremism in Western Europe. *West European Politics*, 11 (2), 96-118.
- Falter, J.W. (1991), *Hitler's wähler*. München: Verlag C.H. Beck.
- Felling, A., J. Peters & P. Scheepers (1986), *Theoretische modellen ter verklaring van etnocentrisme*. Nijmegen: ITS.
- Fromm, E. (1929/1983), *Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches*. München: Deutsches Taschenbuch Verlag.
- Fromm, E. (1932), Ueber Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1, 28-54.

- Fromm, E. (1941/1986), *De Angst voor vrijheid, de vlucht in autoritarisme, destructivisme, conformisme*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Gabennesch, H. (1972), Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology*, 77 (3), 857-875.
- Ganzeboom, H., R. Luykx & D. Treiman (1989), Intergenerational class mobility in comparative perspective. *Research on social stratification and mobility*, 8, 3-84.
- Gysels, H. (1992), *Het Vlaams Blok*. Leuven: Uitgeverij Kritak.
- Holsteyn, J. van (1990), En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten, *Socialisme en Democratie*, 47, 158-161.
- Holsteyn, J. van (1994), *De woord is aan de kiezer, een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*. Leiden: dissertatie.
- Hond, M. De (1983), *De opkomst van de Centrum Partij, een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*. Amsterdam: Interview.
- Husbands, Ch. (1984), When the bubble burst: transient and persistent National Front supporters 1974-1979. *British Journal of Political Science*, 14 (2) 249-260.
- Husbands, Ch. (1991), The support for the Front National, analyses and findings. *Ethnic and Racial Studies*, 14 (3) 382-416.
- Ignazi, P. (1992), The silent counter revolution. *European Journal of Political Research*, 22 (3) 3-34.
- Kater, M. (1983), *The Nazi Party, a social profile of members and leaders 1919-1945*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
- Klaer, K.H., M. Ristau, B. Schoppe & M. Stadelmaier (1989a), *Die Waehler der extremen Rechten I: Weder verharmlosen noch daemonisieren*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwaerts Verlag.
- Klaer, K.H., M. Ristau, B. Schoppe & M. Stadelmaier (1989b), *Die Waehler der extremen Rechten II: Die nieuwe Rechte, die Maennerparteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwaerts Verlag.
- Klaer, K.H., M. Ristau, B. Schoppe & M. Stadelmaier (1989c), *Die Waehler der extremen Rechten III: Sozialstruktur und Einstellungen von Waehlern rechtsextremer Parteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwaerts Verlag.
- Kornhauser, W. (1960), *The politics of mass society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lammers, J., & B. Pelzer (1991), *Regressieanalyse met nominale variabelen: achtergrond en beschrijving van een programma*. Nijmegen: ITS.
- Lammers, J., & B. Pelzer (1992), Linear models and nominal variables. *Kwantitative Methoden*, 39 (1), 5-17.
- Lipset, S.M. (1960/1981), *Political man*. New Jersey: Doubleday and Co.
- Loch, D. (1991), *Der schnelle Aufstieg des Front National, Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*. München: Tuduv-Verlagsgesellschaft.
- Maolain, C.O. (1987), *The radical right, a world directory, a Keesing's reference publication*. Essex: Longman.
- Mitra, S. (1988), The National Front in France, a single-issue movement? *West European Politics*, 11 (2), 47-64.
- Scheepers, P., A. Felling & J. Peters (1990), Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review*, 6 (1), 15-29.
- Scheepers, P., A. Felling & J. Peters (1992), Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: update of a classic theme and an empirical test. *Politics and the Individual*, 2 (1), 43-60.
- Scheepers, R., R. Eisinga & L. van Snippenburg (1992), Working class authoritarianism, evaluation of a research tradition and an empirical test. *The Netherlands Journal of So-*

- cial Sciences*, 28 (2), 103-126.
- Scheepers, R., R. Eisinga & J. Lammers (1993), Het electoraat van de Centrum Partij: Centrum Democraten in de periode 1982-1992, een toets van twee theorieën. *Mens en Maatschappij*, (4), 362-385.
- Scheepers, P., R. Eisinga & J. Lammers (1994), Het electoraat van extreem-rechts in Nederland, contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek van Politieke Partijen 1993*. Groningen: Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen, 93-121.
- Schepens, L. (1980), Fascists and nationalists in Belgium 1919-1940. In: S.U. Larsen, B. Hagtvet, & J.P. Myklebust (1980), *Who were the fascists, social roots of European facism*. Bergen/Oslo/Tronto: Universiteitsforlaget.
- Scheuch, E., & H.D. Klingemann (1967), Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften. *Hamburger Jahrbuch fur Wirtschaft-, und Gesellschaftspolitik* Tübingen: uitgever onbekend.
- Stöss, R. (1989), *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik, Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Stöss, R. (1990), *Die Republikaner, woher sie kommen, was sie wollen, wer sie waehlt, was zu tun ist*. Köln: Bund Verlag GmbH.
- Swyngedouw, M., J. Billiet & A. Carton (1992), *Van waar komen ze, wie zijn ze?, stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.
- Vollebergh, W. (1991), *The limits of tolerance*. Utrecht: proefschrift.